

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΝΟΥΤΣΟΣ

**Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΩΝ ΙΔΕΟΛΟΓΗΜΑΤΩΝ
ΤΗΣ «TECHNOCRACY» ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ**

Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΩΝ ΙΔΕΟΛΟΓΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ «TECHNOCRACY» ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

1. Οι όροι «technocracy» και «technocrats» εμφανίσθηκαν για πρώτη φορά στις Ηνωμένες Πολιτείες κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, όταν ο φιλελευθερισμός αμφισβητείται τόσο από τις συντηρητικές πολιτικές δυνάμεις της ηττημένης Γερμανίας όσο και από τις επαναστατικές εστίες της «Κομμουνιστικής Διεθνούς». Όταν δηλαδή η κρίση των πολιτικών φορέων της ιδεολογίας της προόδου αντιμετωπίζεται με το πρίσμα είτε του «ολοκληρωτικού κράτους», που ενεργεί στο όνομα του «έθνους», είτε του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού, που τελείται με μοχλό την «εργατική τάξη», προτάσσονται οι «τεχνοκράτες» ως ειδικοί για την επιτάχυνση της τεχνολογικής ανάπτυξης και την «ορθολογική» διαχείριση της καρποφορίας της. Μάλιστα η θέση της «τεχνοκρατίας» ενισχύεται με την οικονομική κρίση του 1929 που προκάλεσε την πολιτική του «New Deal» και νομιμοποίησε τον αυξανόμενο κρατικό παρεμβατισμό στην εκδίπλωση των λειτουργιών του βιομηχανικού κεφαλαίου. Στην Ελλάδα οι αρχικές συζητήσεις για την «technocracy» παρατηρούνται αμέσως μετά την άνοδο του Roosevelt στην εξουσία. Με την εργασία αυτή θα επιχειρήσω να ανιχνεύσω τις εγχώριες, που τροφοδοτούνται βέβαια με ποικίλους τρόπους από τη διεθνή συγκυρία, δυνατότητες για την πρόσληψη της ιδεολογικής της κατασκευής.

2. Μια από τις πρώτες μαρτυρίες για την ελληνική απόδοση του όρου «technocracy» ανήκει στον Κ.Θ. Δημαρά, όταν τον Απρίλιο του 1933 σχολιάζει σύντομα το νέο αυτό «σύστημα» που υπόσχεται την αποτελεσματική εφαρμογή των «τεχνικών μέσων» για την κατοχύρωση της ανθρώπινης ευημερίας και για τούτο προβάλλεται ως εναλλακτική λύση τόσο στην «κεφαλαιοκρατία» όσο και στο «σοσιαλισμό» και τον «κομμουνισμό» (1933: 274). Το σχόλιο περιλαμβάνεται στην τακτική συνεργασία του Δημαρά με το περιοδικό *Ιδέα* που εκδίδεται τον Ιανουάριο του 1933 για να καταπολεμήσει, όπως τονίζεται στο κείμενο των προγραμματικών του αρχών, τις «υλιστικές» και «αιτιοκρατικές» θεωρίες που αρνούνται την «ελευθερία» και την «ατομικότητα» και τοποθετούν την πρόοδο στη «μηχανική» επένεργεια «τυφλών δυνάμεων που ξεφεύγουν από κάθε ανθρώπινη επίδραση». Με τη διευκρίνιση ότι αυτή η «ανόρθωση του

ιδεαλισμού» δεν υπονοεί τη δικαίωση της «αδικίας» του κεφαλαιοκρατικού καθεστώτος, το περιοδικό συνηγορεί σε μια «βαθιά κοινωνική αλλαγή» που θα επιτευχθεί χωρίς να θυσιασθεί η «πνευματική και ηθική κληρονομιά των αιώνων» (1933: 1-3). Ένα από τα μέλη της συντακτικής επιτροπής της *Ιδέας*, ο Γιώργος Θεοτοκάς¹, μνημονεύοντας την πρόταση της εφημερίδας *Εστία* να παραμερισθούν οι «παλαιοκομματικές» παρατάξεις του βενιζελισμού και του αντιβενιζελισμού για να επικρατήσει η «τρίτη κατάσταση», μολονότι διακρίνει «κάποιο φασιστικό ύφος αρκετά καθαρό», προτείνει να δημιουργηθεί μια κίνηση «πραγματικά νέα», με στρατηγική σύλληψη την «πιο λογική ρύθμιση της λειτουργίας των οικονομικών δυνάμεων» που θα εξασφαλίσει την «κοινωνική ισότητα» (1934: 57-61). Ο Γιάννης Οικονομίδης, μέλος κι αυτός της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού, εναποθέτει αυτό το καθήκον στους διανοούμενους που αντιπροσωπεύουν το «πνεύμα», την πηγή «κάθε αλήθειας και δύναμης», όπως ήταν οι «πραγματοποιοί» Λένιν και Mussolini (1934: 1-10, 62-75).

Αυτός ο αντιστραμμένος τεχνοκρατισμός, με την πρόταξη των «ειδικών» της πνευματικής ζωής, επισημαίνεται σε ευρύ φάσμα διανοουμένων που αρχίζει από τις παρυφές του Κόμματος Φιλελευθέρων, όπως συνέβαινε με τους κυριότερους συνεργάτες της *Ιδέας*, και τερματίζει σε άκρους συντηρητικούς κύκλους που εκφράζονται με το περιοδικό *Επιστημολόγος*, προτρέποντας τη δημιουργία «Ενιαίου Εθνικού Μετώπου» για την αποσόβηση της φθοράς των αρμών του «έθνους» (Φωκίων Οκτ. 1934: 543/544). Μια αξιοπρόσεκτη τάση του αντιστραμμένου τεχνοκρατισμού, που κηρύσσει το «διμέτωπο» εναντίον των μαρξιστών και των «σχολαστικών», μορφοποιείται από το *Αρχαίον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών* που διατείνεται ότι ο «εξωτερικός πολιτισμός» («Zivilisation», με θετική μνεία του Spengler)² ταυτίζεται με την «παρακμή» και ότι η «αποκλειστική» ώθηση της τεχνικής εμποδίζει την «ακεραιώση του ανθρώπου» (Θεοδωρακόπουλος 1934: 48· 1933: 129-150). Προς την ίδια

1. Ο Θεοτοκάς, ήδη στο πρωτόλειό του *Ελεύθερο Πνεύμα*, αποδοκιμάζει τους «φανατικούς των ιδεών», τους «εθνικιστές» και τους «μαρξιστές» που «μικραίνουν» τα ζητήματα, απαιτώντας από τη γενιά του την «ανόρθωση της ψυχής» (1929: 60, 28, 74). Στο δοκίμιό του *Εμπρός στο κοινωνικό ζήτημα* ορίζει τον «ασφυκτικό μηχανισμό» ως κλονισμό της «ισορροπίας στο επίπεδο της υλικής ζωής», συναρτά την «πλέρια μηχανοποίηση» με τα κολλεκτιβιστικά προγράμματα των μπολσεβίκων, συναίνει στη «δικαιότερη» κατανομή των οικονομικών αγαθών, «δίχως να σπάσουμε την παράδοση του πολιτισμού», ακόμη και σ' ένα «είδος κοινοκτημοσύνης των μηχανικών μέσων της παραγωγής» την οποία θα διασφαλίσει το «οικονομικό Κοινοβούλιο» με γνώμονα την «αλληλεγγύη» των τάξεων (1932: 15, 28, 43, 47, 54/55).

2. Οι πρώτες ελληνικές αναφορές των αντιλήψεων του Spengler εμφανίζονται με την έναρξη της δεκαετίας του '20 (Νούτσος 1980: 27-38). Στην ίδια περίοδο συζητούνται, κυρίως στο *Αρχαίον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, ορισμένες συναφείς θέσεις του Α. Weber και του F. Tönnies (Χαριτάκης 1921: 21-39· Ζήσης 1928: 203-227). Από την ίδια κατεύθυνση, όπως δηλαδή είχαν μετεξελιχθεί οι «οργανικοί» διανοούμενοι του βενιζελισμού και οι «Κοινωνιολόγοι», είχε προταθεί η ιδέα του «Επαγγελματικού Κοινοβουλίου» με τον τεμαχισμό της «εθνικής αντιπροσωπείας» κατά «τάξεις επαγγελματιών» (Σβώλος 1921:136).

κατεύθυνση, με ευκρινή όμως θρησκευτική ταυτότητα, στρέφεται και το βραχύβιο περιοδικό *Κοσμοθεωρία* που εναντιώνεται στον «οσημέραι θνήσκοντα υλισμόν» με τα επιχειρήματα της «αξιολογικής φιλοσοφίας» και της «φιλοσοφίας του πολιτισμού» για τη διάσωση του «αφθάρτου περιεχομένου του πνευματικού βίου της ανθρωπότητας» (Λούβαρις 1931: 5-12).

Στους θιασώτες, τέλος, της «ιδεοκρατίας», με πλούσια αρχαιογνωσία εμπιστευμένη στη «φιλοσοφία της ζωής» που εκπορεύεται από τον Nietzsche και απολήγει στον Stefan George, συγκαταλέγεται και ο Ιωάννης Συκουτρής, μεταφραστής της ομιλίας του Max Weber *Η επιστήμη ως επάγγελμα*, η οποία πραγματοποιείται σε μια φάση «αμερικανοποίησης» των γερμανικών πανεπιστημίων. Ο γερμανός κοινωνιολόγος πραγματεύεται το επίτευγμα της ειδικευμένης εργασίας και τη «νοησιοκρατικήν εκλογίκευσιν της ζωής» που συνεπιφέρει όχι την αύξηση της γνώσης των βιοτικών συνθηκών, αλλά τη δυνατότητα «δια του υπολογισμού όλα να τα υποτάξωμεν» και επομένως να συντελεσθεί η «εκ μαγικών δυνάμεων αποκάθαρσις» («Entzäuberung») του κόσμου. Τούτο βέβαια δεν εξαντλείται στο «μανάβη του Αμερικανόπαιδος», εφόσον στον προορισμό της επιστήμης, ως ειδικευμένου «επαγγέλματος», ανήκει η εκμάθηση των «μεθόδων του σκέπτεσθαι» και η απόκτηση της «σαφηνείας» των νοημάτων που οφείλει να έχει η στοχοθεσία των ενεργειών. Ο Συκουτρής υπερσκελίζοντας τον Weber υποστηρίζει ότι η «ψευδαισθησία της προόδου», προϊόν του «ορθολογικού επιστημονισμού» που συγγέει τὰ τεχνικά μέσα με τις «απόλυτες αξίες» και απαιτεί την εφαρμογή των μεθόδων της Φυσικής σε όλες τις περιοχές του «πνευματικού πολιτισμού», έχει υποστεί ριζική κριτική μετά τον (πρώτο) παγκόσμιο πόλεμο, χωρίς βέβαια να εξαιρεθούν οι υλικές συνθήκες που γέννησε με την επιστήμη και την τεχνική του ο «δυτικός πολιτισμός». Πρόκειται για τη «ρουσσωϊκή κραυγή» της επιστροφής στη φύση που στη γερμανική εκδοχή του «κινήματος των νέων» («Jugendbewegung») αρθρώνεται σε «ειρηνική» επανάσταση εναντίον της «μηχανοκρατίας» και της «συμβατικότητας» που προξένησε η «αγελαιία» συμβίωση (1933: 14-47· 1932: 381-431). Ο Συκουτρής, με άλλες αφορμές, υπογραμμίζει την «απόλυτον αλλοτριώσιν» που διέπει τις σχέσεις της σκέψης με τη «ζωή», καθόσο η τελευταία εξουσιάζεται από «πρωτογόνους» δυνάμεις που εξαπέλυσε η «μηχανικότης» του πολιτισμού και ειδικότερα η «εκβιομηχάνισις» των πνευματικών αξιών (1936: 527). Η «φιλοσοφία της ζωής», που επιδιώκει να υπερβεί την «ορθολογιστικήν συστηματοποίησην» («rationalisation») των τομέων της κρατικής μέριμνας, νομιμοποιεί την «εξατομίκευσιν» στην αντιμετώπιση του ανθρώπινου πόνου και του αισθήματος του «κενού» που αναδύεται από το «σκηνικόν βάθος της συμβατικότητας» και της «εσωτερικής» στειρότητας των μεγαλουπόλεων (1937: 599, 600, 601, 610, 612).

Στον πολύτροπο αντιστραμμένο τεχνοκρατισμό αναδεικνύεται ως συνεκτικός ιστός το θεώρημα ότι ο θεσμός του κοινοβουλευτισμού δεν αρκεί πια για την τελεσφόρα υπερνίκηση της κρίσης που διέρχεται η ελληνική κοινωνία. Στις περισσότερες περιπτώσεις, παρά τις αντίθετες προθέσεις, ο ιστός αυτός

εμφανίζεται σε φυγόκεντρους εκπροσώπους όλων των μορφών του ομογενοποιημένου «αντικομμουνισμού» που ασπάζονται την επιχειρηματολογία μιας μεταρρυθμιστικής οπτικής από την ορθάνοιχτη φασιστική και εθνικοσοσιαλιστική αγορά των ιδεών, χωρίς τούτο να προϋποθέτει τη γένεση μιας ομόλογης πολιτικής δύναμης που τα ευάριθμα κοινωνικά της ερείσματα να προδικάζουν την επικράτησή της. Με αφορμή τα μετεκλογικά γεγονότα του 1933, που έθεταν ξανά το πρόβλημα του διχασμού των πολιτικών εκπροσώπων της κυρίαρχης τάξης, ο διευθυντής της *Εστίας* διατυπώνει την πρότασή του για την αυταρχική διέξοδο του παραπαίοντος καθεστώτος με φρασεολογία που δεν αποκρύπτει την εύκολη μετατροπή της αντικομμουνιστικής σε εθνικοσοσιαλιστική θέση. Στο *Πιστεύω* ο Αχιλλεύς Κύρου, με αντικαπιταλιστική ρητορεία (να απαλλαγεί το «αστικόν καθεστώς —όργανον κύριον του Δυτικού πολιτισμού — από όλας τας νοθεύσεις του, τόσον σοσιαλιστικές όσον και καπιταλιστικές»), τεκμηριώνει το αίτημα της «αναγεννήσεως» στη «χρεωκοπία» του υλισμού και την επάνοδο στον ιδεαλισμό, την αναζωογόνηση της θρησκείας και την επανεκτίμηση, με βάση τα πορίσματα της νεότερης βιολογίας, της οικογένειας (1933: 193/194, 184).

Από το πεδίο των συναφών αναλύσεων της Πολιτικής οικονομίας, όπου εξακολουθεί να θεωρείται αρκετά έγκυρη η αρχή του «Staatssozialismus», όπως κυρίως τον εκφράζει το *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, εμβολιασμένη μάλιστα με τις υποδείξεις του Keynes (1928: 235-255), θα μπορούσε να μνημονευθεί το βιβλίο του Δημοσθένη Κούση *Η κρίσις του καπιταλισμού*. Ο συγγραφέας, που εκλέγεται σε λίγο υφηγητής της ΑΣΟΕΕ, επιχειρεί να προσδιορίσει τα αίτια της πρόσφατης κρίσης του καπιταλισμού και να καταρρίψει έτσι την πρόγνωση του Marx για το αναπόφευκτο τέλος του. Ανατρέχοντας στα «ηθικά» θεμέλια του εθνικοσοσιαλισμού διαπιστώνει ότι το «συναίσθημα της ευθύνης» και το αξίωμα του «γενικού συμφέροντος» μετασχηματίζονται στην οικονομική διαδικασία σε απαίτηση να ικανοποιούνται οι ανάγκες ολόκληρης της κοινωνίας και σε δικαίωμα ιδιοκτησίας. Τούτο καθιστά αναγκαία την μεταβολή του κράτους από «εκβιαζόμενον θύμα» του καπιταλισμού σε εντολοδόχο των συλλογικών συμφερόντων, μάλιστα με την προσφυγή στη «Rationalisierung» ή στο «scientific management» που προεξοφλεί την «έλλογον διεύθυνσιν» για την τόνωση της οικονομίας και τη βελτίωση των βιοτικών συνθηκών με αγαθά τελειότερα, αφθονώτερα και φθηνότερα (1935: 67/68, 183, 133-136).

3. Η πορεία της ελληνικής κοινωνίας του μεσοπολέμου, τουλάχιστον μετά τη μικρασιατική καταστροφή και πάντως με την έναρξη της δεκαετίας του '30, όταν δηλαδή η παγκόσμια οικονομική κρίση δεν αναστέλλει την ολοκλήρωση των κεφαλαιοκρατικών δομών της χώρας, είχε κατανοηθεί ως πολιτική κρίση ή —στην απλούστευσή της— ως χρεωκοπία των πολιτικών. Εκτός από την ισχυροποίηση των θεσμών του αντικομμουνιστικού κράτους στην αντιμετώπιση του αναπτυσσόμενου ταξικού εχθρού, δηλαδή στην πρόληψη ή την καταστολή της οργανωμένης πια πολιτικής παρέμβασης για την ανάφλεξη των κοινωνικών αντιθέσεων, το πολιτικό διατηρεί την ιδιάζουσα θέση στο

σκηνικό της ελληνικής κοινωνίας και μεταστοιχείώνει, με κάποιες τώρα αντιστάσεις, την ενδοαστική ρήξη σε «εθνικό» διχασμό. Η καταγγελία των «παλαιοκομματικών», στο όνομα της «τρίτης» κατάστασης, παραπέμπει στην ενίσχυση των «ειδικών» για την άσκηση της πολιτικής εξουσίας και επομένως αρμόδιων για τη διαχείριση και την υπέρβαση της κρίσης. Οι «ειδικοί» αυτοί, τόσο στην τυπική εκδοχή των «τεχνοκρατών» όσο και ως πνευματικοί «ταγοί» που ενσαρκώνουν το πρόγραμμα του αντιστραμμένου τεχνοκρατισμού, επικαλούνται κάποια δύναμη έξω από την τρέχουσα πολιτική τριβή, την πρόοδο της «Τεχνικής» ή το μεγαλείο του «Πνεύματος», μολονότι σαφώς κάνουν ανταγωνιστική πολιτική προς τα παραδοσιακά κομματικά σχήματα. Ο ιδεολογικός τους λόγος τροφοδοτείται, ρητά ή όχι, από τη φασιστική και εθνικοσοσιαλιστική φραστική που ωστόσο δεν ριζώνει σ' ένα ομόλογο κοινωνικό κίνημα, παρά την εμφάνιση κάποιων ολιγάριθμων οργανώσεων («Εθνική Ένωση Ελλάς», «Τρίαίνα», «Σιδηρά Ειρήνη») ή κομμάτων (όπως το «Εθνικοσοσιαλιστικόν» του Γ. Μερκούρη) με πενιχρή απήχηση. Το καθεστώς «εκτάκτου ανάγκης» θα μπορούσε να εκληφθεί ως πολιτική άρση της κρίσης, έστω με την κινητοποίηση στρατιωτικών που διέθεταν κοινοβουλευτική κάλυψη είτε από τους Φιλελεύθερους είτε από τους Λαϊκούς.

Λίγο πριν κηρυχθεί η μεταξική δικτατορία ο Αθανάσιος Ρουσόπουλος, καθηγητής του Πολυτεχνείου, ενδιαφέρεται για την «Κοινωνική Τεχνική» που ως κυρίαρχη λειτουργία προβλέπεται να υλοποιηθεί από τους «κατασκευαστές» και τους «οργανωτές» (και όχι από τους «συμβατοκράτες» ή τους «γραφειοκράτες») για να επιτυγχάνεται με το ελάχιστο έργο η μέγιστη απόδοση και να εξασφαλίζεται ο πλούτος για το σύνολο και η ευμάρεια για το άτομο. Το «Τεχνικόν Κράτος», που αναμένεται να οικοδομηθεί πέρα από την προλεταριακή «οχλοκρατία» και την αστική «συμβατοκρατία», θα σχηματίσει αριστοκρατική φυσιογνωμία, θα μορφώσει όλους τους υπηκόους σε «αρίστους» και οι δούλοι του θ' αποκτήσουν σάρκες από χάλυβα και εγκέφαλο από ηλεκτρισμό. Μολονότι η «Κατασκευή» εκφράζει την «κύρωσιν του Ανθρώπου» που δρα μέσα στο «ασυμβάτιστον» και «ουσιαστικόν» κράτος, δε βλέπτε ωστόσο να ευνοηθεί κάποιο «ημιτεχνικόν» κράτος, «χάριν ομαλοτέρας διαβαθμίσεως» και ως πρόδρομος του «τεχνικού κράτους», τόσο με τη μορφή του φασιστικού³ όσο και του μπολσεβικικού καθεστώτος (1936: 228-232, 233, 245, 259, 260, 263, 259).

Οι απόψεις αυτού του βιβλίου επικροτούνται από το περιοδικό *Νέα Πολιτική* που διαβεβαιώνει ότι η «τεχνικοκρατία» θα καταστήσει το κράτος «κυριαρχικότερον» και συνάμα «ελευθεριότερον» του σημερινού (Τουρνάκης 1937: 1397-1405). Στο περιοδικό αυτό, που επανεκδίδει τον Ιανουάριο του 1937 ο Ιωάννης Τουρνάκης, καθηγητής της ΑΣΟΕΕ, θεωρείται δυνατή η επι-

3. Η δυνατότητα της «ενδιαμέσου καταστάσεως», στη μορφή του φασιστικού «ολοκληρωτισμού», εξοβελίζεται κατά τη διάρκεια της Κατοχής, όταν ο Ρουσόπουλος στρέφεται προς την ανάλυση της «σοσιαλιστικής τεχνικής» και της σχεδιασμένης οικονομίας (1945: 5-13).

βίωση της νεοελληνικής «δημοτικής» παράδοσης, όπως την κορύφωσε η «συνεργατική» κοινότητα των Αμπελακίων, και του «πηγαίου» δωρικού πνεύματος, παρά τη διάδοση του «τεχνικού πολιτισμού», αρκεί να μην προκληθεί η αποσύνθεση των «ελληνικών αξιών» και η παραμόρφωση της «ελληνικής φύσης», ακριβώς κατά το παράδειγμα της Ιαπωνίας που εξουδετέρωσε την «αποσυνθετική» αυτή επίδραση. Η ιδέα του «τρίτου ελληνικού πολιτισμού» μπορεί να πραγματοποιηθεί με την επέκταση των εφαρμογών της επιστήμης και τη συνάλληλη ανάπτυξη του «τεχνικού πνεύματος του λαού», στο μέτρο που θα αναβαθμισθούν τα ανώτατα ιδρύματα «εφηρμοσμένων» επιστημών και θα ιδρυθούν μέσες τεχνικές σχολές, στις οποίες θα διδάσκεται και το μάθημα της «ορθολογικής οργανώσεως» της εργασίας. Ακόμη, σε συσχετισμό με το «σταχυνωφιστικόν» κίνημα, τονίζεται η σημασία της εντατικής και συστηματοποιημένης επαγγελματικής ασχολίας για τη διεύρυνση των οικονομικών πλαισίων της χώρας (Τουρνάκης 1937: 3-18, 699-708, 1243-1255· 1938: 296-309, 905-929). Ιδιαίτερα, η συνεταιριστική οργάνωση της αγροτικής και βιοτεχνικής παραγωγής συμψηφίζεται συχνά με την «ordine corporativo» (Χριστοδουλίδης 1937: 916· 1938: 1156-1168· 1939: 46-66) για να συγκριθεί, τουλάχιστον ως το τέλος του 1939, το ιταλικό με το «Φασιστικόν Ελληνικόν Κράτος» (Ρουμάνης 1938: 217). Επαναλαμβάνεται ότι η επιτάχυνση της τεχνολογικής πρόοδου θα επιτευχθεί από την «Οργανωτική επιστήμη» που θα προετοιμάσει τους «ειδικούς επιστήμονες του μέλλοντος» και θα εμπεδώσει τον «ορθολογικό» συντονισμό όλων των μορφών της συλλογικής δράσης (Θεοδωρόπουλος 1938: 137-142· Μπανταλούκας 1938: 160-166). Οι βεβαιότητες αυτές δεν αποκλείουν ορισμένες αντιλήψεις που *prima facie* έχουν αντιθετική στόχευση, όπως λόγου χάρη είναι η προσδοκία του «αφανισμού» της Δύσης (Χατζιδάκης 1940: 608) και του «παραπολιτισμού» («Zivilisation») που προξενεί με την «τεχνοκρατία», δηλαδή με την υποβάθμιση του «ζωντανού πλάσματος» σε μηχανή, τη φθιση της «εσωτερικής» ζωής (Vierkandt 1938: 1021, 1032).

Με ευκρινέστερη ιδεολογική φόρτιση πραγματεύεται αυτή τη θεματική το περιοδικό *Το Νέον Κράτος* που συγκεντρώνει τις συνεργασίες των κυριότερων θεωρητικών του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου το οποίο, με τη γραφίδα του υπουργού τύπου και τουρισμού Θεολόγου Νικολούδη, χαρακτηρίζεται «ολοκληρωτικόν κράτος» με στερεά θεμέλια την «εθνική αλληλεγγύη», την «ιεραρχία», την «οικογένεια», την «εργασία» και το «θρησκευτικό συναίσθημα» (1937: 1-5). Με άλλη ευκαιρία έχω αναλύσει τις ιδεολογικές συνιστώσες του μεταξικού «νέου κράτους», όπως τις καθόριζε το ομότιτλο ανεπίσημο θεωρητικό του όργανο (Νούτσος 1986: 139-150). Επιβάλλεται εδώ να υπομνησθεί ότι η απουσία ενός μαζικού φασιστικού κινήματος, που θα επιχειρούσε να συμπιλιώσει στις προγραμματικές του διατυπώσεις την ιμπεριαλιστική με τη μικροαστική ιδεολογία, δεν επέτρεψε στη μεταξική δικτατορία να αποκρύψει τα συγκεκριμένα οικονομικά της ερείσματα, δηλαδή το ξένο τραπεζιτικό κεφάλαιο που εξακολουθεί να παραμένει αγγλικό, παρά την κάποια γερμανική διείσδυση, με πολιτική εκπροσώπηση τους στρατιωτικούς και το Παλάτι. Η αποτυχία εκφασισμού της ελληνικής κοινωνίας από το καθεστώς της 4ης Αυ-

γούστου, παρά την κραυγαλέα μίμηση «μουςολινικών» εκδηλώσεων (Ε.Ο.Ν., «Τάγματα Εργασίας», «Ημέρα του εργάτη» κ.λπ.) και τις προθέσεις των διανοουμένων που το υπηρέτησαν, είχε σφραγισθεί κιόλας με τον πραξικοπηματικό τρόπο που προκρίθηκε για την υπέρβαση της πολιτικής του κρίσης. Ο «τρίτος ελληνικός πολιτισμός» φάνταζε υπερβολικά «πνευματικός», δηλαδή απλώς φορμαλιστικός, σε μια χώρα της αναπτυσσόμενης ευρωπαϊκής περιφέρειας. Γι' αυτό οι παρωθήσεις για την «ορθολογική» οργάνωση της βιομηχανικής εργασίας δεν αναστέλλουν την προβολή των γηγενών «ανθρωπιστικών» ιδεωδών που φυλάσσονται σαν ανεκτίμητο κεφάλαιο της εθνικής περιουσίας.

4. Σε διαρκή αντιπαράθεση προς την τυπική εκδοχή της «*technocrasy*» και το σύστοιχο αντιστραμμένο τεχνοκρατισμό, με την ανίχνευση των κοινωνικών και πολιτικών διεργασιών που προϋποθέτει η διάδοσή τους, βρίσκονται φορείς — μορφοποιούνται με τη σειρά τους στην έκδοση περιοδικών και συνιστούν δείκτες συλλογικών νοοτροπιών — του αντίπολου που, παρά την εύλογη έλλειψη πολιτικής σύμπνοιας, στρέφονται προς τον ίδιο στόχο για να τρώσουν την αξιοπιστία της πρότασής του για την υπερνίκηση της κρίσης. Το ΚΚΕ, σε μια περίοδο που η ηγεσία της Σοβιετικής Ένωσης αποφασίζει την εκ των άνω γρήγορη εκβιομηχάνιση και κινητοποιεί τους ειδικευμένους εργάτες («ουντάρνικοι») για την ποιοτική βελτίωση της εργασίας και την αύξηση της παραγωγικότητας, εκλαϊκεύει τη θέση του Στάλιν για τη δραστηριοποίηση του «διανοούμενου τεχνικού πυρήνα» στην αναδιάρθρωση της παραγωγής (29 ως 31-10-1931: 1/2· Ρουμπινστάιν 4-11-1931: 1/2). Η Κομμουνιστική Επιθεώρηση, με κείμενο σοβιετικού αρθρογράφου, ασχολείται με την απαρχή του ιδεολογήματος της «τεχνοκρατίας», δηλαδή με τις αντιλήψεις του Veblen που αντικαθρεφτίζουν τις «πρώτες αντιδράσεις» για τη ρωσική επανάσταση και την απαίτηση της «εξουσίας των τεχνικών» να τεθεί η τεχνική στην υπηρεσία της ανθρωπότητας, χωρίς «βίαιη» εξάλειψη του σημερινού «κοινωνικού συστήματος», όπως προσδοκά η ανήσυχη μικροαστική τάξη και οι «τεχνικοί διανοούμενοι» της «πιο προοδευμένης» καπιταλιστικής χώρας. Αντίθετα, στην ΕΣΣΔ, όπου ο Λένιν και ο Στάλιν «ανέπτυξαν» τη διδασκαλία του Μαρκ, έχουν γεννηθεί οι «νέοι άνθρωποι» και η «νέα τεχνική» των σοσιαλιστικών σχέσεων παραγωγής (Ρουμπινστάιν 15-4-1933: 39-44). Η κομμουνιστική Αριστερά που περιγράφει τη «δημαγωγία» του Roosevelt ως απόπειρα να κάνει στο «εμπνεασμένο κορμί» της κεφαλαιοκρατίας ενέσεις με «ορό σχεδιασμένης οικονομίας» (Fogarasi 1934:11), ενδιαφέρεται πρώτιστα να αποσεισει την κατηγορία του «οικονομικού ντετερμινισμού» που προσάπτουν οι επικριτές της στο θεωρητικό της οπλοστάσιο, όπως λογουχάρη η *Ιδέα* ή αυστηρότερα ο Π. Κανελλόπουλος που περιορίζει τις παραγωγικές δυνάμεις, το «μυστηριώδες» τούτο κίνητρο της ιστορίας, αποκλειστικά στα αποτελέσματα της προόδου της «Τεχνικής» (1928:8-27). Όταν γίνεται η εκκαθάριση των λογαριασμών με τον Γ. Κορδάτο, που με τη συνδρομή του Kautsky και ιδίως του Μπουχάριν φαίνοταν να είχε επιβάλει μια παρόμοια υποκατάσταση των παραγωγικών δυνάμεων από τα τεχνικά εργαλεία, ο Γ. Ζεύγος διευκρινίζει ότι οι παραγωγικές δυνάμεις επιμερίζονται σε «τεχνική», «αντικείμενα της δουλειάς» και «εργατική

δύναμη», διαφορετικά ο «αδιάλλατος Μαρξισμός-Λενινισμός» μετατρέπεται σε «χυδαίο οικονομισμό και τεχνικισμό» (15-1-1934: 9/10· 15-11-1933: 18).

Με όχι τόσο αυτονόητη, αρχικά τουλάχιστον, την ισχύ του θεωρήματος της «τρίτης περιόδου» της «γενικής κρίσης» του ελληνικού καπιταλισμού και της τακτικής του «παμφασισμού», κατά την αυτούσια μεταφορά των τριτο-διεθνιστικών αποφάσεων στις συνθήκες της χώρας μας, ο Δ. Γληνός υποστηρίζει ότι η διάκριση «εξωτερικού» («civilisation») και «εσωτερικού» πολιτισμού («culture») είναι τεχνητή και έχει απλώς «αντιδιασταλτική» σημασία, εφόσον τα δύο αυτά «επίπεδα» συνθέτουν ένα «ενιαίο» σύνολο που καθορίζεται από τον «τρόπο της παραγωγής και τις παραγωγικές σχέσεις». Οι «ηθικολόγοι», όταν διατείνονται ότι επήλθε ο ριζικός αποχωρισμός αυτών των «επιπέδων», εννοούν ότι ο «εσωτερικός» πολιτισμός πορεύεται ανεξάρτητα από τους υλικούς όρους της κοινωνικής ζωής. Αν το «εποικοδόμημα» της Δύσης δεν ανταποκρίνεται πια στην εξέλιξη των «παραγωγικών μέσων», τούτο εξηγεί γιατί ο «καπιταλιστικός» πολιτισμός έγινε «κούφιος» και έχασε τη δικαίωσή του ακόμη και στη συνείδηση της τάξης που είναι ο «φορέας» του. Το «εξωτερικό επίπεδο» μαστιγείται από μια «μόνιμη» κατάσταση φτώχειας και ένα αδιάπτωτο «καρδιοχτύπι» λιμοκτονίας, ενώ στο «εσωτερικό» οι «αξίες» του κατάντησαν «σαρακοφαγωμένοι ετοιμόρροποι σκελετοί» (1932: 5-27). Ο Γληνός συμβάλλει στην όξυνση της πολεμικής εναντίον των «πνευματικών μορφών της αντίδρασης» που ακολουθούν οι *Νέοι Πρωτοπόροι*, όταν επίσης εκλαμβάνουν την «κρίση» του πολιτισμού ως ενδογενή διεργασία της καπιταλιστικής κοινωνίας με επιστέγασμα τον αναμφίβολο «μαρασμό» της, όχι όμως με το νόημα του «μπουρζουαδικού» πεσιμισμού που εισηγείται ο Spengler ως κήρυκας του «φυλετικού μίσους» (Λουνατσάρσκι 1932: 122· Διαμαντίδης 1932: 139). Το ξέφτισμα της «αστικής ιδεολογίας» καταφαίνεται στη διάχυτη πίστη της επικείμενης καταστροφής του καπιταλισμού (αν και οι ανατόμοι της αποσπούν τη «μάζα» από τα «ουσιαστικά» προβλήματα της κρίσης και «σκοτιίζουν» την προοπτική της «επαναστατικής» της διεξόδου), στην αντικατάσταση των επιστημονικών προτάσεων από το μυστικισμό και τη δεισιδαιμονία και στην «αντιρασιοναλιστική» στροφή της φιλοσοφίας που καταπολεμά το «διαλεκτικό υλισμό», τη «μοναδική επιστημονική ερμηνεία» του κόσμου (Fogarasi 1934: 9-11). Με αφορμή, τέλος, την ελληνική μετάφραση της ομιλίας του Weber *Η επιστήμη ως επάγγελμα* επαναλαμβάνεται η θέση για τη «στενή συνάρτηση» της επιστήμης με τους ταξικούς αγώνες και ορίζεται η «αξία» ως ιδεολογική έκφραση των «αναγκαστικών πραγματικών ενεργειών» (Στάθης 1933: 203-206).

Στο μικρόκοσμο της «Αριστερής Αντιπολίτευσης», πριν ακόμα τροποποιηθεί η στάση της Κομμουνιστικής Διεθνούς και του ΚΚΕ στο θέμα του αντιφασιστικού μετώπου, ο φασισμός και η κοινοβουλευτική δημοκρατία εκτιμώνται ως διαφορετικοί τρόποι «συσσωμάτωσης μαζών». Ειδικότερα, το φασιστικό φαινόμενο αφορά την «κατακόρυφη συγκέντρωση» της κρατικής εξουσίας και την ένταση της «πολιτικής αντίδρασης» που βασίζεται σε ένα κίνημα «μικροα-

στικών κυρίως μαζών», ενόσω αυτές επηρεάζονται από την «αντικαπιταλιστική» δημαγωγία εναντίον των θεμελίων της «τυπικής» δημοκρατίας και συσπειρώνονται στις ένοπλες αντεπαναστατικές οργανώσεις «λευκών φρουρών» (Σαρκάτος Σελτ. 1931: 1-5· 1934: 106-114). Ο Π. Πουλιόπουλος, στον οποίο ανήκουν οι αναλύσεις αυτές, διακρίνει την κρίση του δυτικού πολιτισμού στην «αδιάλυτη αντίφαση» της ιδεολογίας του προς το «οικονομικοκοινωνικό» καθεστώς που στη φάση του «μονοπωλιακού» καπιταλισμού και των ιμπεριαλιστικών πολέμων επέφερε το «συγκλονισμό» των κοινωνικών δομών και των πνευματικών τους εκφάνσεων (1931: 9-16). Η μαζικότερη αντιπολιτευτική κίνηση, η «Κομμουνιστική Οργάνωση Μπολσεβίκων Λενινιστών Ελλάδας — Αρχαιομαρξιστών», που μετά την αναγνώρισή της από τη «Διεθνή Αριστερή Αντιπολίτευση» ως ελληνικού τμήματος υιοθετεί κατά γράμμα την τροτσκιστική απόρριψη του «σοσιαλφασισμού» και για τούτο συμπράττει με τους «ρεφορμιστές» της ΓΣΕΕ, ενεργεί με γνώμονα, ακόμη κι όταν διασπάται και φυλλοροεί, ότι η επαναστατική πρωτοπορία είναι ο ισχυρός μοχλός για τον ιδεολογικό αναπροσανατολισμό των «μεγάλων στρωμάτων των καταπιεζομένων», ακριβώς σε μια χώρα που η κεφαλαιοκρατία αναπτύσσεται ως «κακοποιός και παρασιτική» δύναμη και η αύξηση των μικρών επαγγελματιών συναρτάται με την ανέκκλητη πτώχευση των χωρικών, τη δυσμενή αποκατάσταση των προσφύγων και τη λήξη της μετανάστευσης στην Αμερική (Ιούλ. 1934: 15, 36, 41).

Από τον ισχνό και συχνά αλληλοσπαρασσόμενο χώρο των σοσιαλιστών, όπως τον οριοθετεί η *Κοινωνική Έρευνα*, με διευθυντή τον Δ. Πουρνάρα που πρωτοστατεί στην αναζωογόνηση του Αγροτικού Κόμματος, η *Σοσιαλιστική Επιθεώρηση* του ανασυγκροτημένου Σοσιαλιστικού Κόμματος, καθώς και η *Νέα Επιθεώρηση* και το *Σήμερα* των extra muros, διατυπώνεται μια περισσότερο προσεχτική ανάλυση των αιτιών της «ιδιότυπης» κρίσης (Βρεττός 1933: 18) που διέρχεται η μεσοπολεμική ελληνική κοινωνία. Παρά τη συμμετοχή τους στη δημιουργία του αντιφασιστικού μετώπου, καθώςσο ανησυχούν για την προετοιμασία του «ψυχολογικού εδάφους» των «μεσαίων τάξεων» (Σωμερίτης 1933: 225· 1934: 4/5· De Man 1934: 24) αναφορικά με το μέλλον του «παρασιτικού» κεφαλαιοκρατισμού ή με το «διαλεκτικό άλμα προς τα πίσω» (Βρεττός 1933: 175), έχουν τη γνώμη ότι ο «αντιφασισμός» εύκολα θα εκληφθεί σαν επιθυμία να συντηρηθεί το κοινωνικό status quo (Γκίκας 1934: 1-6). Προτείνουν τον απεγκλωβισμό από το «δίδυμο κλοιό» του βενιζελισμού και του αντιβενιζελισμού (Λευκοπαρίδης 1933: 304), ως αναγκαία υπέρβαση του κοινοβουλευτισμού είτε με την ασαφή και μετριοπαθή εκδοχή της «δημοκρατίας» ως «συνεχούς δημιουργίας» (Λαμπίρης 1933: 163) είτε με τη ριζοσπαστική απόρριψη της κοινοβουλευτικής «μηχανής» από τις δυνάμεις που υπόσχονται ως ολοκλήρωση της «Δημοκρατίας» την οικονομία των «κοινωνικών αναγκών», χωρίς να προσφύγουν στον Καίσαρα ή το Σπάρτακο (Γκίκας 1934: 97-103· 1933: 62). Την ίδια απάντηση, αν και με κάποιες διαβαθμίσεις, δίνουν στο δίλημμα που μορφοποιήθηκε με την έναρξη της δεκαετίας του '30: «Ποιός είναι σήμερα ο μεγάλος προφήτης: Ο Λένιν ή ο Σπέγγλερ;» (Καλαμά-

ρης 1930: 27), αποκρούοντας το βιολογικό ντετερμινισμό των πολιτισμών (Ουράνης 1934: 65-70) που υποστήριζε ο «ιδεολόγος του ιμπεριαλισμού» και της πρωσοϊκής στρατοκρατίας (Ντίννικ 1934: 97-103) και που μέσω του «πνευματικού δανεισμού» (Γκίκας 1934: 2) γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση στην ελληνική σκέψη. Τους ενδιαφέρει η οικονομική πολιτική των Ενωμένων Πολιτειών και κρίνουν το «πείραμα» του Roosevelt ως έργο των «φωτισμένων» καπιταλιστών που φαίνεται να προτιμούν τα προφυλακτικά μέτρα από τη χρήση των όπλων (Γκίκας 1933: 318· Σωμερίτης 1933: 230). Εκτός από τη διακωμώδηση της «αντικαπιταλιστικής» ρητορείας του Κύρου, που θα μπορούσε να εμπνέεται από τον Καμπούρογλου όταν προτρέπει «οπίσω πριν τον αργαλειών και τον ημίονον» (Γκίκας 1933: 221), υπενθυμίζουν στους θρηνωδούς της «ορθολογιστικής» οργάνωσης της εργασίας ότι η επιστήμη και η μηχανή σε μια ευσύνταχτη κοινωνία θα αποτελούσαν «ευεργέτριες του ανθρώπινου γένους» (Ευελπίδης 1933: 106), ή περισσότερο απερίφραστα, ότι, η μηχανή, όργανο καταπίεσης αυτή τη στιγμή, ο σοσιαλισμός θα την καταστήσει βάθρο της γενικής ευημερίας (Γκίκας 1933: 59).

5. Η πρόσληψη των ιδεολογημάτων της «technocracy» στην Ελλάδα δεν ευνοήθηκε μόνο από τη διεθνή συγκυρία, που επέτρεψε και το συμφυρμό τους με τις ιδεολογικές συνιστώσες του φασιστικού (ήδη το *Ελεύθερον Βήμα* μεταφράζει το άρθρο του Mussolini «Ο Ρούσβελτ είναι φασιστής;» 5-7-1933: 1, 3) και εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος, αλλά και από την εγχώρια διαδικασία της εκβιομηχάνισης που υπερδιπλασιάζει ταχύτατα την παραγωγή της χάρη στον περιορισμό των εισαγωγών και τον υψηλό κρατικό προστατευτισμό (Alexander 1964: 63, 61). Στη μερίδα των θιασωτών του αντιστραμμένου τεχνοκρατισμού, που ελέω «Πνεύματος» αυτοπροσδιορίζονται «ειδικοί» στη χειραγώγηση των φυγόκεντρων ροπών του κοινωνικού οργανισμού, συνωθούνται κυρίως καθηγητές πανεπιστημιακών «θεωρητικών» σχολών (Θεολογική, Φιλοσοφική, Νομική). Στην τυπική εκδοχή των «τεχνοκρατών» ανήκουν κυρίως καθηγητές του Πολυτεχνείου και της ΑΣΟΕΕ με ανεπαρκή μάλλον κοινωνιολογική μόρφωση και με την ελπίδα να θέσουν σε αποστρατεία την κοινωνική επανάσταση. Στην περίοδο της ραγδαίας εκβιομηχάνισης της χώρας, μετά τη μικρασιατική καταστροφή και παρά τους κλυδωνισμούς που προκάλεσε η παγκόσμια οικονομική κρίση, οι τεχνικοί συμμετείχαν από την άποψη των κερδών δυσανάλογα στην ιδιοποίηση της υπεραξίας που πραγματοποιούσε σε βάρος των εργαζομένων ο κεφαλαιοκρατικός «παρασιτισμός» (Χριστούλα 1945: 141-143). Τούτο ακριβώς οδηγούσε τους εισηγητές του αντιστραμμένου τεχνοκρατισμού από το πεδίο των προνομίων και των «υλικών» απολαυών στην αυτάρκεια του «Πνεύματος», άσχετα αν η ευζωία του είχε χρεωθεί σε ξένες φάτνες και σε αλλοδαπά σπουδαστήρια. Η ολοκλήρωση των κεφαλαιοκρατικών δομών της ελληνικής οικονομίας και η σύστοιχη αναδιάταξη του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας επέφερε την ανάδειξη του στρώματος των διανοουμένων και συνάμα τη διαφοροποίησή τους, με συμπληρωματικούς ρόλους τη διεκπεραίωση της προόδου των παραγωγικών δυνάμεων και την προβολή των αναντικατάστατων «αξιών» του ελληνικού έθνους. Το γεγονός

αυτό θα μπορούσε να σημαίνει ότι η γκραμισιανού τύπου αντιθετικότητα «παρδοσιακών» και «οργανικών» διανοουμένων (που ήδη είχαν σχηματισθεί στην εποχή της ανόδου του βενιζελισμού στην πολιτική εξουσία) αίρεται με την ένταξή τους στον ίδιο στίβο. Το ενιαίο ιδεολογικό εκκρεμές του μεσοπολέμου περιλάμβανε τους «ειδικούς» στη γονιμοποίηση της «Τεχνικής» και του «Πνεύματος».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alexander, A., *Greek Industrialists. An Economic and Social Analysis*, Athens 1964.
- Βρεττός, Κ. [=Σκλάβος, Κ.] «Τα προμνημόματα μιας νέας καμπής», *Νέα Επιθεώρηση*, περ. Β', τόμ. 1. (1933) σ. 17-19.
- Βρεττός, Κ., «Δημοκρατία και προλεταριακή Επανάσταση», *Νέα Επιθεώρηση*, περ. Β', τ. 1 (1933), σ. 173-175.
- Γκίκας, Π. [=Τσιριμώκος, Ηλ.], *Έλεγχος του αστικού ιδεαλισμού*, Αθήνα 1933.
- Γκίκας, Π. «Διαβάζοντας...», *Σήμερα*, τ. Α (1933), σ. 219-221.
- Γκίκας, Π., «Χρονικό του Ρούζβελτ», *Σήμερα*, τ. Α, (1933), σ. 316-318.
- Γκίκας, Π., «Δικτατορία και φασισμός», *Σήμερα*, τ. Β, (1934), σ. 1-6.
- Γκίκας, Π., «Δήμος, Καίσαρ, Σπάρτακος», *Σήμερα*, τ. Β, (1934), σ. 97-103.
- Γκίκας, Π., «Τοποθέτηση», *Σοσιαλιστική Επιθεώρηση*, τ. Β, (1934), σ. 193-196.
- Γληνός, Δ., Πρόλογος, στο: Α. Κουρέλλα, *Η σοσιαλιστική επανάσταση στον πολιτισμό*, μφρ. «Νέων Πρωτοπόρων», Αθήνα 1932 σ. 5-27.
- De Man, H., «Ενάντια στο Φασισμό», *Σοσιαλιστική Επιθεώρηση*, τ. Β (1934), σ. 18-29, 51-63, 105-115.
- Διαμαντίδης, Π., «Ο Ταξικός χαρακτήρας της αντιδραστικής φιλοσοφίας», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 1 (1932), σ. 134-140.
- Elsner, H., *The Technocrats*, Syracuse, N.J. 1967.
- Ευελπίδης, Χρ., «Η κρίση», *Σήμερα*, τ. Α (1933), σ. 103-106.
- Fogarasi, B., «Η κρίση της αστικής ιδεολογίας και ο φασισμός», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 3 (1934), σ. 9-11.
- Ζεύγος, Γ., «Ο Γ. Κορδάτος σαν ιστορικός του εργατικού μας κινήματος», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, περ. Γ, τ. Β, αρ. 22 (15-11-1933), σ. 13-24.
- Ζεύγος, Γ., «Η απάντηση του μαρξιστή της μπουρζουαζίας», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, περ. Γ, τ. Γ, αρ. 2 (15-1-1934), σ. 8-15.
- Ζήσης, Π.Γ., «Η συμβολή του Ferdinand Tönnies εις την Κοινωνιολογίαν», *Αρχαίον Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών* τ. 8 (1928), σ. 203-227.
- Θεοδωρακόπουλος, Ι.Ν., «Το πρόβλημα της φιλοσοφίας της ιστορίας», *Αρχαίον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, τ. Δ (1933), σ. 129-150.
- Θεοδωρακόπουλος, Ι.Ν., «Δημοτικισμός και πνευματικός νεοπλουτισμός», *Αρχαίον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, τ. Ε (1934), σ. 27-48.
- Θεοδωρόπουλος, Θ.Κ., «Οργανωταί, οι νέοι επιστήμονες του μέλλοντος», *Νέα Πολιτική*, τ. 2 (1938), σ. 137-142.
- Θεοτοκάς, Γ., *Ελεύθερο πνεύμα* (1929), επιμ. Κ.Θ. Δημαρά, Αθήνα 1979.
- Θεοτοκάς, Γ., *Εμπρός στο κοινωπικό πρόβλημα*, Αθήνα, 1932.
- Θεοτοκάς, Γ., «Πολιτικά Ιδανικά», *Ιδέα*, τ. 2 (1934), σ. 57-61.
- Θεοτοκάς, Γ., «Ιδέα», «Βασικές αρχές», *Ιδέα*, τ. 1 (1933), σ. 1-3.
- Καλαμάρης, Ν., «Τα νέα επιτελεία» (1930), στον τόμο: Ν. Κάλας, *Κείμενα ποιητικής*, επιμ. Α. Αργυρίου, Αθήνα 1982.
- Κανελλόπουλος, Π., *Κριτική του ιστορικού υλισμού*, Αθήνα 1928.

- Keynes, I.M., «Το τέλος του Laissez-Faire», μτφρ. Δ. Καλιτσουνάκι, *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τ. 8 (1928), σ. 235-255.
- ΚΟΜΛΕΑ, *Θέσεις και αποφάσεις του Β' Εθνικού Συνεδρίου* [Ιούλ. 1934], έκδοση του Κομμουνιστικού Αρχειομαρξιστικού Κόμματος, Αθήναι 1936.
- Κορδάτος, Γ., *Εισαγωγή εις την Ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας*, Αθήναι 1930.
- Κούσης, Δ., *Η κρίσις του καπιταλισμού*, Αθήναι 1935.
- Κύρου, Αχ., «Πιστεύω», *Απλαί σκέψεις επί του κοινωνικού προβλήματος*, Αθήναι 1933.
- Λευκοπαρίδης, Ξ., «Απορίες...», *Σήμερα*, τ. Α (1933), σ. 304-306.
- Λούβαρις, Ν., «Κύριο άρθρο», *Κοσμοθεωρία*, τ. 1 (1931), σ. 5-12.
- Λουνατσάρσκι, Α., «Ο πολιτισμός στη Δύση και την ΕΣΣΔ», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 1 (1932), σ. 122-124.
- Μπανταλούκας, Κλ., «Ορολογία της ορθολογικής οργανώσεως», *Νέα Πολιτική*, τ. 2 (1938), σ. 160-166.
- Mussolini, B., «Ο Ρούσβελτ είναι φασιστής;» *Ελεύθερον Βήμα* 5-7-1933, σ. 1, 4.
- Νικολούδης, Θ., «Το Νέον Κράτος», *Το Νέον Κράτος*, τ. 1 (1937), σ. 1-5.
- Νούτσος, Π., «Η μορφολογία της ιστορίας του Ο. Spengler στο έργο του Ε.Π. Παπανούτσου», *Δωδώνη*, τ. Θ' (1980), σ. 27-38.
- Νούτσος, Π., «Ιδεολογικές συνιστώσες του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου», *Τα Ιστορικά*, τ. Γ (1986), σ. 139-150.
- Ντίννικ, Μ., «Η απολογία της βαρβαρότητος και αι θεωρίαι του Όσβαλδ Σπένγκλερ», *Κοινωνιολογική και Πολιτική Εγκυκλοπαίδεια*, αρ. 6 (Ιούν. 1934), σ. 97-103.
- Οικονομίδης, Γ., «Ο ρόλος των διανοουμένων στη σύγχρονη κοινωνία», *Ιδέα*, τ. Β (1934), σ. 1-10, 62-75.
- Ουράνης, Κ., «Ο κίνδυνος του πολιτισμού», *Σήμερα*, τ. Β (1934), σ. 65-70.
- Παπαϊωάννου, Κ.Π., «Η επιστημονική οργάνωσις της εργασίας», Αθήναι 1929.
- Πολίτης, Κ., «Τι είναι ο φασισμός», *Σοσιαλιστική Ζωή*, τ. Β (1929), σ. 102-104.
- Πουλιόπουλος, Π., «Η κρίσις του σημερινού πολιτισμού» (1931), *Άρθρα, θέσεις και πολεμικές*, Αθήνα 1976, Σ. 9-16.
- Πουλιόπουλος, Π., *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάστασις στην Ελλάδα* [1934], Αθήνα 1964.
- Ραφαήλ, Φ., [=Δημαράς, Κ.Θ.], «Τεχνοκρατία», *Ιδέα*, τ. Α (1933), σ. 274.
- Ρουμάνης, Γ.Ι., «Προς την ολοκληρωμένην Ελληνικήν Πολιτείαν», *Νέα Πολιτική*, τ. 2 (1938), σ. 213-218.
- Ρουμπινστάιν, «Επιστήμη, Τεχνική και ανάπτυξις στη Ρωσία», *Ο Νέος Ριζοσπάστης*, 4-11-1931, σ. 1/2.
- Ρουμπινστάιν, «Τεχνοκρατία», *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, περ. Γ. τ. Β, αρ. 8, 15-4-1933, σ. 39-44.
- Ρουσόπουλος, Αθ., *Προς ουσιαστικόν Λογισμόν και Τάξιν*, Αθήναι 1936.
- Ρουσόπουλος, Αθ., *Το θεωρητικό κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα 1945.
- Σαρκάτος, Π. [=Πουλιόπουλος Π.], «Η πάλη κατά του φασισμού και το Κόμμα», *Σπάρτακος*, Σεπτ. 1931, σ. 1-5.
- Σβώλος, Αλ., «Η κοινωνική κατεύθυνσις εν τη εξελίξει του κράτους», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τ. 1 (1921), σ. 128-141.
- Στάθης, Κ., «Η επιστήμη σαν επάγγελμα», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 2 (1933), σ. 203-206.
- Στάλιν, Ι., «Για το πρόβλημα των τεχνικών στη Ρωσία», *Ο Νέος Ριζοσπάστης*, 29 ως 31-10-1931, σ. 1/2.
- Συκουτρής, Ι., «Εισαγωγή» στη μτφρ. του Μ. Weber (βλ. παρακάτω), *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τ. 12 (1932), σ. 381-431.
- Συκουτρής, Ι., «Η ελληνική Αρχαιότης και η μεταπολεμική ζωή», 1936, στον τόμο: *Μελέται και άρθρα*, Αθήναι 1956, σ. 516-530.
- Συκουτρής, Ι., *Φιλοσοφία της ζωής* 1937, ο.π., σ. 598-633.
- Σωμερίτης, Στρ., «Αποτυχίες και πραγματικότητες (Το πείραμα Ρούσβελτ) *Νέα Επιθεώρησις*, περ. Β. τ. 1 (1933), σ. 175-177.

- Σωμερίτης, Στρ., «Ο σοσιαλισμός και το πρόβλημα της εξουσίας», *Σοσιαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 1 (1933), σ. 225-240.
- Σωμερίτης, Στρ., «Κοινό Μέτωπο», *Σοσιαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 2 (1934), σ. 1-6.
- Τουρνάκης, Ι., «Μελέτη επί του ελληνικού προβλήματος», *Νέα Πολιτική*, τ. 1 (1937), σ. 3-18, 699-708, 1243-1255, τ. 2 (1938), σ. 296-309, 905-929.
- Τουρνάκης, Ι., «Α. Ρουσοπούλου: Προς ουσιαστικόν Λογισμὸν και Τάξιν», *Νέα Πολιτική* τ. 1 (1937), σ. 1397-1405.
- Φωκίων [=Δημάρατος, Ι.Φ.], «Το Ενιαίον Εθνικὸν Μέτωπον», *Επιστημολόγος*, Οκτ. 1934, σ. 543-544.
- Χαριτάκης, Γ., «Αι περί εξελίξεως των κοινωνιών, του πολιτισμοῦ και της καλλιέργειας (Kultur) ιδέαι του Alfred Weber και ο νεοελληνικός πολιτισμός», *Αρχεῖον Οικονομικῶν και Κοινωνικῶν Επιστημῶν*, τ. 1 (1921), σ. 21-39.
- Χατζιδάκης, Μ.Ι., «Τι δυνάμεθα να διδαχθῶμεν εκ του Εθνικοσοσιαλισμοῦ», *Νέα Πολιτική*, τ. 4 (1940), σ. 831-838.
- Χριστοδουλίδης, Ε.Γ., «Η νέα οικονομία», *Νέα Πολιτική*, τ. (1937), σ. 911-916, τ. 2 (1938), σ. 1156-1168, τ. 3 (1939), σ. 46-66.
- Χ(ριστούλα), Ρ., «Α. Ρουσόπουλου, Το θεωρητικὸ κοινωνικὸ πρόβλημα», *Σοσιαλιστική Επιθεώρηση*, νέα περ., τ. 1 (1945), σ. 141-143.
- Vierkandt, A., «Ο πολιτισμὸς του 19ου αἰῶνος και του παρόντος», μτφρ. Ε. Λαμπρίδη, *Νέα Πολιτική*, Τ. 2 (1938), σ. 1006-1034.
- Weber, M., «Η επιστήμη ως επάγγελμα», 1919, μτφρ. Ι. Συκουτρή, *Αρχεῖον Οικονομικῶν και Κοινωνικῶν Επιστημῶν*, τ. 13 (1933), σ. 14-47.